

EBÜ HAYYÂN et-TEVHİDİ

(أبو حَيَّان التَّوْحِيدِي)

Ebû Hayyân Alî b. Muhammed
b. Abbâs et-Tevhîdî
(ö. 414/1023)Arap nesir sanatının
en büyük temsilcilerinden,
felsefeci ve mutasavvıf.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Doğum yeri olarak kaynaklarda Şiraz, Nîşâbur, Vâsıt ve Bağdat'tan söz edilmekle birlikte doğum yılına dair herhangi bir tarih belirtilmemektedir. Ancak 360 (970-71) yılında kaleme aldığı bir eserinde, "Ellisine ulaşan ve ömrünün çoğu gidip azı kalan kişi artık ne umar ki!" (*el-Muḳābēsât*, s. 31) dediğine ve 400 (1010) yılında Kadı Ebû Sehl Ali b. Muhammed'e gönderdiği bir mektupta doksan yaşına bastığını ifade ettiğine (*Resâ'il*, s. 407-408) bakılırsa onun 310-320 (922-932) yılları arasında doğduğunu söylemek mümkündür. Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Tevhîdî'nin babası, Bağdat'ta "tevhid" denen bir tür kuru hurma satarak hayatını kazandığı için bu nisbe ile anılmıştır. Bazıları onu Mu'tezile kelâmcılarından sayarak söz konusu nisbenin, bu mezhep mensuplarının kendilerini "ehlü'l-adl ve't-tevhîd" diye nitelendirmelerinden kaynaklandığını söylemekteyse de (İbn Hacer, VI, 369) bu mezhebe bağlı olanlar tevhîdî olarak değil Mu'tezilî nisbesiyle anılmaktadır. Ayrıca onun kelâm ilmini ve kelâmcıları ağır bir dille eleştirmiş olması da bu iddianın tutarsızlığını göstermektedir.

Küçük yaşta annesini ve babasını kaybeden Tevhîdî, kendisine hiç de iyi davranmayan amcasının yanında yetişti. İlk eğitimi ve ilk gençlik yılları hakkında bilgi yoksa da o dönemin ilk öğretim kurumu sayılan küttâbdâ okuma yazma, dil, edebiyat ve matematik bilgisinin yanında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediği söylenebilir. Daha sonra IV. (X.) yüzyılın en ünlü bilginlerine talebe olma şansını elde eden Tevhîdî Ebû Saîd es-Sîrâfî'den nahiv okudu. Büyük bir edip, fakih ve kıraat âlimi olduğu gibi kırk yıl boyunca bütün seneyi oruçla geçirecek kadar zâhî olan hocası, onun edebî ve ruhî hayatının şekillenmesine önemli katkıda bulundu. Bir diğer hocası da dil ve edebiyatta olduğu kadar mantık ve kelâm alanlarında da büyük otorite olan ve ilk defa Aristo mantığını Arap nahvine uy-

gulayanlardan biri sayılan Ali b. İsmâ er-Rummânî'dir. Tevhîdî'nin diyalektik alanındaki başarısını bu hocaya borçlu olduğu söylenebilir. Bir Şâfîi fakihî olan Ebû Hâmid el-Merverrûzî'den fıkıh, Fârâbî okulunun Bağdat'taki iki büyük temsilcisi sayılan Yahyâ b. Adî ile Ebû Süleyman es-Sicistânî'den felsefe ve mantık okudu. Özellikle felsefî formasyon kazanmasında en büyük pay, dönemin ilim, fikir ve sanat adamlarına evini açarak onların daha iyi yetişmesini sağlayan Sicistânî'ye aittir. Nitekim *el-Muḳābēsât* adlı eseri bir bakıma, hocasının evinde düzenlenen felsefî sohbet ve tartışmaların bir tutanağı durumundadır. Kaynakların ifadesine göre Tevhîdî daha başka âlimlerden de ders almıştır. Meselâ Cüneyd-i Bağdâdî'nin talebesi Ca'fer el-Hulî ile Ebû'l-Hüseyn İbn Sem'ûn onun tasavvuf alanındaki hocalarıdır.

Fârâbî okulundan yetişen bir felsefeci olan ve Arap nesrinde Câhiz'den sonra en parlak üslûba sahip bulunan Tevhîdî "filozofların edibi, ediplerin filozofu, ikinci Câhiz" gibi unvanlarla anılmış; dil- den edebiyata, fıkıhtan kelâma ve felsefeden tasavvufa kadar ilim ve kültür hayatının her yönüyle ilgilenerek IV. (X.) yüzyılın seçkin simaları arasında yer almıştır. Böylesine geniş kültüre sahip olmasını, ömür boyu sürdürdüğü verrâklık (ücret karşılığında kitap istinsah etme) mesleğine borçludur. Buna rağmen Tevhîdî, "uğursuz sanat, ömür törpüsü ve göz düşmanı" diye nitelediği mesleğinden hiç memnun olmamıştır. Bu yüzden onu ilim, fikir ve sanat adamlarına büyük değer veren ve bu maksatla saraylarında toplantılar düzenleyen Büveyhî vezirlerinin meclislerinde görmekteyiz. Önce Vezir Ebû Muhammed el-Mühellebî'nin himayesine mazhar olmuşsa da bilinmeyen bir sebeple Bağdat'tan uzaklaştırılmıştır. Daha sonra bir grup mutasavvıfla birlikte hacca gitmiş, orada da ünlü süfilerle tanışarak onlardan faydalanmıştır (*el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, II, 89). 354 (965) yılında Bağdat'a döndükten sonra çektiği maddî sıkıntılardan kurtulmak ümidiyle dönemin bilgin veziri Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in yanına Rey'e gitti. Üç yıl kaldığı bu şehirde yine verrâk olarak çalışmak zorunda kaldı. Burada tanıştığı filozof İbn Miskeveyh ve ünlü matematikçi Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî ile dostluk kurdu, fakat vezirden umduğu ilgiyi göremedi. Çünkü devrin ilim ve kültürüne hakkıyla vâkıf olan vezir

aynı zamanda büyük bir edebiyatçı ve bir üslûp ustasıydı. Bu yüzden "ikinci Câhiz" olma konusunda Tevhîdî'yi kendisine rakip görüyor, ayrıca derviş kıyafetiyle dolaştığı için onu devlet büyüklerinin meclisinde yer alacak kadar zarîf bulmuyordu. Bu muameleye daha fazla dayanamayan Tevhîdî Bağdat'a dönmek zorunda kaldı. Fakat 362 (973) yılında ayaklanan bir kısım halk Bağdat'ı yağmalamış, bu arada onun evi de talan edilmiştir (*a.g.e.*, III, 161-162). Bunun üzerine yeni vezir Ebû'l-Feth İbnü'l-Amîd'e, içinde bulunduğu malî sıkıntıları dile getiren bir mektup yazarak yardımını istedi (*Resâ'il*, s. 352-358) ve arkasından kendisi de Rey'e gitti. Fakat babası Ebû'l-Fazl gibi Ebû'l-Feth de Tevhîdî'ye gereken ilgiyi göstermedi. Üç yıl sonra Ebû'l-Feth'in öldürülmesi üzerine vezirliğe getirilen Sâhib b. Abbâd'ın yanında yine verrâk olarak çalıştı. Ancak hiçbir zaman zekâsına, kültür ve şahsiyetine yaraşan bir mevkiye getirilmemiş olmasının verdiği hırçınlığın sonucu olarak sözünü kim-seden esirgemeyen Tevhîdî'nin işine son verildi ve üç yıllık hizmetinin karşılığını alamadan 370 (981) yılının sonlarına doğru Bağdat'a döndü. Daha sonra, kendisine yapılan bu haksızlıkların intikamını almak amacıyla yazdığı *Ahlâḳu'l-vezîreyn*'de Ebû'l-Fazl ile İbn Abbâd'ı ağır bir dille hicvetti.

Bağdat'a dönünce dostu Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî kendisine yakın ilgi gösterdi ve ona Bîmâristân-ı Adudî'de bir iş buldu; ayrıca Vezir İbn Sa'dân ile tanıştırdı. Herhalde Tevhîdî'nin hayatının en verimli ve en müreffeh dönemi bu cömert ve kadîr bilir vezirin nezdinde geçirdiği yıllardır. Yapılan toplantılarda vezir dil, edebiyat, felsefe, kelâm ve ahlâka dair sorular soruyor, Tevhîdî de engin bilgisiy-le bunları çok ayrıntılı bir şekilde cevaplandırıyordu. Otuz dokuz gece devam eden toplantılarda tartışılan meseleleri, Büzcânî'nin isteği üzerine *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese* adlı eserinde topladı. Bu sırada vezir için Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ını istinsah etti. Ayrıca İbn Sa'dân henüz vezirliğe getirilmeden önce ondan, 371 (981) yılından beri üzerinde çalıştığı *eş-Şaddâḳatü ve's-şadîḳ* adlı eserini bir an önce bitirmesini istemiş-se de Ebû Hayyân bu çalışmasını ancak 400 (1009-10) yılında vezirin ölümünden çok sonra tamamlayabilmiştir (*eş-Sadâḳatü ve's-şadîḳ*, s. 9-10).

Hayatının son yıllarını nerede ve nasıl geçirdiği konusunda kesin bir bilgi yok-

sa da yine bazı seyahatler yaptığı, niha-yet Şîraz'a yerleştiği ve vefatına yakın bir tarihte (400/1010) geçirdiği bir bunalım sonucu eserlerini yaktığı bilinmektedir (*Resâ'il*, s. 404-414). Tevhîdî'nin ölüm tarihiyle ilgili olarak klasik kaynaklar 360-414 (970-1023) yılları arasında değişik tarihler verirlerse de kendisinden eserlerini niçin yaktığını soran Kadı Ebû Sehl Ali b. Muhammed'e gönderdiği bir mektup Ramazan 400 (Mayıs 1010) tarihini taşıdığına ve eş-Şadâkatü ve's-şadîk adlı eserini Receb 400'de (Mart 1010) temize çektiğini belirttiğine göre ölümüyle ilgili olarak bundan önceki yılları gösteren bütün bilgiler yanlıştır. Ahmed b. Zerküb eş-Şîrâzî'nin naklettiği bir anekdottan onun 414 (1023) yılında Şîraz'da vefat ettiği anlaşılmaktadır (*Şîrâznâme*, s. 108).

Uzun, verimli, fakat çileli bir ömür süren Tevhîdî, ilim ve kültür muhitlerinin kendisine gösterdiği yakın ilgiyle yetinmeyerek ikbalı aristokrat zümre arasında, özellikle devlet büyüklerinin nezdinde aramış, umduğunu bulamayınca da hayal kırıklığına uğramıştır. Bu sebeple kaynaklar ondan hırçın, kıskanç, açgözlü, hayata ve insanlara karşı karamsar bir kişi olarak söz eder. Nitekim onun, "Aralarında yirmi yıl yaşadığım halde hiçbir kimseden ne samimi bir sevgi ne de himaye gördüm" (*Resâ'il*, s. 407) diyerek hayatının sonuna doğru eserlerini yakması da yukarıdaki tesbitin doğruluğunu göstermektedir. Yaşadığı dönemde sûfî olarak tanınan ve eserlerinde zühd ve takvâya bağlı bir dünya görüşünü savunan Tevhîdî'nin bu yöndeki düşünceleriyle mala mülke olan aşırı düşkünlüğü arasında tam bir çelişki vardır. Belki de beklediği müreffeh hayata kavuşamamanın doğurduğu ümitsizlik sebebiyle bazan dünya nimetlerini küçümsemiş, bazan da kıskançlığını gizlemek için mütevazî görünmeye çalışmıştır. Her vesile ile fakirlikten şikâyet, ümitsizlik ve karamsarlık onun esas karakteridir.

Ebû Hayyân, hayat hikâyesinden ve eserlerinde savunduğu fikirlerden samimi dindar bir kişi olduğu anlaşılmakla birlikte belki de tutarsız ve uyumsuz tavır yüzünden dindarlığı konusunda bazı suçlamalara mâruz kalmıştır. Nitekim bazı kaynaklarda, İbnü'r-Râvendî ve Ebü'l-Alâ el-Maarîfî gibi İslâm toplumunda ortaya çıkan zındıklar arasında gösterilir; hatta zındıkça fikirlerini açıkça

ortaya koymadığı için onlardan daha tehlikeli olduğu iddia edilir (İbnü'l-Cevzî, VIII, 185; Zehebî, III, 355; Süyûtî, s. 348). Onun böylesine ağır suçlamaya mâruz kalmasına, Hallâc-ı Mansûr'un öldürülmesinde önemli rol oynayan, "Kâbe'ye gide-meycek kadar fakir olanların bulundukları yerde nasıl hac yapacağı" konusundaki din dışı görüşlerini ifade eden ve günümüze kadar ulaşmayan *el-Haccü'l-'aklî izâ dâka'l-fezâ* 'ani'l-haccî's-şer'î adlı eserinin sebep olduğu ileri sürülmüştür. Ancak Sübkî onun birçok eserini gördüğünü, çağdaşlarıyla alay etmesinin dışında herhangi bir kusuruna rastlamadığını, alaycılığının da zındıklıkla suçlanmaya yetmeyeceğini belirtir (*Tabakât*, V, 288). Gerçekten de onu, bazı eserlerinde vahdet-i vücûdu hatırlatan ifadelerinin dışında sorgulamak pek mümkün görünmemektedir.

Büyük bir edip ve Arap nesrinin en başarılı temsilcilerinden olan Tevhîdî, özellikle IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında Bağdat, Hicaz, Horasan, Cebel ve Fars bölgelerinde ortaya çıkan siyasî, sosyal, ilmi ve fikrî gelişmeler için başlıca kaynaktır. Büveyhîler'den beş vezirin yanında görev yapmış olması, kendisine bu dönem zarfında devletin siyasî, sosyal ve kültürel yapısı hakkında en sağlıklı kaynak olma imkânını sağlamıştır. Özellikle Fârâbî ile İbn Sînâ arasında yaşamış olan ve haklarında başka kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan Yahyâ b. Adî, İbn Zûr'a, Ebü'l-Hasan el-Âmirî, İbn Miskeveyh, İsâ b. Ali, İbnü'l-Hammâr, İbnü's-Semh, Ebû Bekir el-Kümesî ve hocası Ebû Süleyman es-Sicistânî gibi birçok filozof için onun verdiği ayrıntılı bilgiler düşüncesi tarihi açısından son derece kıymetlidir (meselâ bk. *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, I, 29-41). Ayrıca İhvân-ı Safâ felsefesinin ne amaçla ortaya çıktığı ve risâleleri kaleme alan filozofların kimler olduğu ondan öğrenilmektedir (*a.g.e.*, II, 4-5). Bu bakımdan Tevhîdî'yi, doktrin sahibi bir filozof olarak değil Fârâbî okulundan yetişen başarılı bir felsefeci saymak gerekir. Üslûbu edebî olmakla birlikte konu felsefe olduğu zaman bu disipline ait problemleri çok iyi bildiği ve terminolojiyi başarıyla kullandığı görülmektedir.

Klasik yazarlar Tevhîdî'den söz ederken onun Mu'tezile kelâmı ile olan ilişkisi üzerinde dururlar. Öyle anlaşıyor ki bu husus, Yâkût'un ilk defa onu Mu'tezile kelâmcısı olarak takdim etmesiy-

le başlamış (*Mu'cemü'l-üdeba'*, IV, 5), bu bilgi sonraki müelliflerce de tekrarlanmıştır. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin kelâmı ile olan ilişkisi üzerinde ilk ciddi araştırmayı yapan Abdürrezzâk Muhyiddin, önceki müelliflerin bu konudaki değerlendirmelerini isabetsiz bulurken (*Ebû Hayyân et-Tevhîdî*, s. 149) yine bir Tevhîdî uzmanı olan İbrâhim el-Kilânî onun Mu'tezile mezhebinden olduğunu savunur (*Resâ'il*, nâşirin mukaddimesi, s. 111-114). Ancak her şeyden önce Tevhîdî'nin Ebû Süleyman es-Sicistânî gibi kelâma karşı bir filozofun talebesi olması, ayrıca kendi eserlerinde sık sık kelâmı ve kelâmcıları ağır bir dille eleştirmesi, onlarla alay etmesi, bu disipline karşı ilgi duymak bir yana ondan nefret ettiğini göstermektedir. Nitekim hayatı boyunca, Allah korkusuyla kalbi ürpererek ağlayan bir kelâmcı görmediğini anlatır ve kelâmın başvurduğu cedel metodunun asla hayır getirmediğini söyleyerek Allah'ın müminleri ve ülkeyi kelâmcılardan kurtarması için dua eder (*el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, I, 142). Şu halde onun savunduğu tevhid ilkesi Mu'tezilî çizgide değil felsefî bağlamda bir tevhid anlayışıdır. Ona göre felsefe birçok kısmı, muhtelif konuları ve değişik metodlarıyla hep tevhidde son bulur. "Tevhidi gerçekleştirmeyen ve bire delâlet etmeyen sanattan Allah'a sığınırım" diyerek bu konudaki görüşünü açıkça ortaya koyar (*a.g.e.*, III, 135).

Anlaşıldığına göre Tevhîdî'nin felsefeden sonra en çok ilgi duyduğu alan tasavvuf olmuştur. Hayatı boyunca mutasavvıf dostlar edinmiş, onlarla birlikte hacca gitmiş, kendisi de sûfî kıyafetiyle dolaşmıştır. Fakat onun sûfililiğinin bir yaşama tarzı olmaktan öte bir anlam taşıdığı söylenemez. Olgunluk döneminin ürünü olan, üslûp ve muhteva bakımından bir benzeri bulunmayan *el-İşârâtü'l-ilâhiyye* adlı eseri samimi niyaz ve içten yakarışların en güzel örneğini teşkil eder.

Eserleri. Her ne kadar Tevhîdî'nin, hayatının sonlarına doğru geçirdiği ruhî bunalım sonucunda eserlerini yaktığı biliniyorsa da onların çoğu bu olaydan önce yayılmış olduğu için bu imhadan kurtulmuştur. Bununla birlikte onun kaleminden çıkan eserlerin sayısını tam olarak tesbit etmek hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Tevhîdî'nin eserleri hakkında ilk ve en sağlıklı bilgiyi veren

EBÜ HAYYÂN et-TEVHİDİ

müellif Yâkût'tur. Yâkût Mu'cemü'l-üdebâ'da on dokuz eserinin adını zikreder. Fakat Yâkût'tan sonra gelen klasik yazarların ve modern araştırmacıların çalışmalarında yer alan eserlerin toplam sayısının kırk dokuz olduğu görülür. Bunların önemli bir kısmının istinsah, nakil ve farklı isimlerle anılan mükerrem eserler olduğunda şüphe yoktur. Tevhîdî'nin başlıca eserleri şunlardır: 1. *el-Mukâbesât**, Tevhîdî'nin hocası Ebû Süleyman es-Sicistânî'nin evinde düzenlenen felsefe toplantılarının bir tutanağı mahiyetinde olup 106 "mukâbese"yi ihtiva etmektedir. İlk defa Mirza Hüseyin eş-Şîrâzî (Bombay 1306/1889), daha sonra Hasan es-Sendûbî (Kahire 1347/1929) tarafından yayımlanan eserin tenkitli neşrini Muhammed Tefvîk Hüseyin gerçekleştirmiştir (Bağdad 1970). Daniel Wartigant'ın Sorbonne'da Ebû Hayyân üzerine hazırladığı (1974) yayımlanmamış tezinin ikinci kısmını *el-Mukâbesât* oluşturmaktadır. Ali Şelak da daha ziyade eserde adları geçen şahıslar üzerinde durarak kitabın yeni bir neşrini gerçekleştirmiştir (Beyrut 1986). 2. *el-İmtâ' ve'l-mu'âne**, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Vezir İbn Sa'dân'ın yanında bulunduğu sırada onun ortaya attığı meseleler etrafında gelişen ve otuz dokuz gece devam eden ilmi, edebî ve felsefî sohbetleri, dostu Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî'nin isteği üzerine kitap haline getirerek ona ithaf etmesiyle oluşan bu eser Ahmed Emîn ve Ahmed ez-Zeyn tarafından üç cilt olarak yayımlanmıştır (Kahire 1939-1944, 1953). Eserden bazı seçmeleri, David S. Margolouth İngilizce tercümesiyle birlikte "Some Extracts from the *Kitâb al-İmtâ' wa'l-mu'ânasah* of Abû Hayyân Tauhîdî" (*Islamica*, Leipzig 1926, II, 380-390), L. Kopf ise zoolojiyle ilgili olan metinleri yine İngilizce çevirileriyle birlikte "The Zoological Chapter of the *Kitâb al-İmtâ' wa'l-mu'ânasah* of Abû Hayyân al-Tauhîdî" (*Osiris*, 1956, XII, 390-403) başlığı altında neşretmiştir. Marc Bergé de eserin bazı bölümlerini Fransızca'ya tercüme ederek yayımlamıştır ("Kitâb al-İmtâ' wa'l-mu'ânasah d'Abû Hayyân al-Tauhîdî", *Etudes philosophiques et litteraires*, nouvelle série, nr. 2, Paris 1977; nr. 3, 1978). 3. *el-İşârâtü'l-ildâhiyye*. Tevhîdî'nin olgunluk dönemine ait olan tasavvufia ilgili bu eserinin sonunda yer alan bir ibareden iki cilt olduğu anlaşılmaktaysa da günümüze ancak I. cildi gelebilmiştir. Önce Ab-

durrahman Bedevî (Kahire 1950), daha sonra Vedâd el-Kādî tarafından (Beyrut 1973) tahkikli iki neşri yapılmıştır. 4. *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir**, Tevhîdî'nin on beş yılda (961-976) hazırladığı bu on ciltlik eser Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*'i tarzındadır. I. cildin ilmi neşri hem Ahmed Emîn ve Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1373/1953), hem de Abdürrezzâk Muhyiddin (Bağdad 1954) tarafından yapılmıştır. Tamamını ise dört cilt halinde İbrâhim el-Kilânî *Beşâ'irü'l-kudemâ' ve serâ'irü'l-hukemâ'* adıyla (Dimaşk 1964-1969), on cilt olarak da Vedâd el-Kādî (Beyrut 1408/1988) neşretmişlerdir. 5. *Ahlâku'l-vezîreyn*. Büveyhî vezirlerinden Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd ile Sâhib b. Abbâd'ı hicvetmek amacıyla kaleme alınan bu eser ayrıca *Zemmü'l-vezîreyn* ve *Meşâlibü'l-vezîreyn* adlarıyla da anılmaktadır. Kitabı İbrâhim el-Kilânî ikinci isimle (Dimaşk 1961), Muhammed b. Tâvî et-Tancî ise üçüncü isimle (Dimaşk 1965) yayımlamıştır. 6. *eş-Şadâkatü ve's-şadîk*. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin on sekiz yılda (981-1009) tamamladığı bu eser, onun insanlara karşı karamsar tavrını yansıtmaya bakımdan önemlidir. Kendi düşüncelerinin yanı sıra ünlü filozof, edip ve din büyüklerinin insan karakteri üzerine söyledikleri vecize, nükte, özdeyiş ve şiirlerin derlenmesinden oluşan kitap dört defa yayımlanmıştır. İlk Ahmed Fâris eş-Sıdyâk tarafından *Risâletün li'l-'allâme eş-şehîr Ebî Hayyân et-Tevhîdî* (İstanbul 1301/1884, s. 2-199), ikincisi *Kitâbü'l-Edeb ve'l-inşâ' fi's-şadâka ve's-şadîk* (Kahire 1323/1905) adıyla, ilmi neşirleri ise yukarıdaki başlık altında İbrâhim el-Kilânî (Dimaşk 1964) ve Ali Mütevellî Salâh (Kahire 1972) tarafından gerçekleştirilmiştir. 7. *el-Hevâmil ve's-şevâmil*. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin felsefe, ahlâk, psikoloji vb. konularda İbn Miskeveyh'e sorduğu sorulara filozofun verdiği cevaplardan oluşan bu kitap bazı kaynaklarda İbn Miskeveyh'e nisbet edilirse de gerçekte Tevhîdî'nin kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır. Eser Ahmed Emîn ve Ahmed Sakr tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1370/1951). 8. *er-Risâletü'l-Bağdâdiyye* (nşr. Abbûr es-Salcî, Beyrut 1980). 9. *Resâ'ilü Ebî Hayyân et-Tevhîdî*. Tevhîdî'nin günümüze intikal eden dokuz risâlesini İbrâhim el-Kilânî bu başlıkla yayımlamıştır (baskı yeri yok, ts.). Bunlar sırasıyla *Risâletü's-sakîfe*, *Risâle fi 'ilmi'l-kitâbe*, *Risâletü'l-hayât*, *Risâle fi'l-'ulûm*,

Risâle ilâ Ebi'l-Feth b. el-'Amîd, *Risâle ilâ Ebi'l-Vefâ' el-Mühendis el-Büzcânî*, *Risâle ile'l-vezîr Ebî Abdillâh el-'Ânz*, *Risâle ile'l-vezîr Ebî Abdillâh el-'Ânz vezîri Şamşâmiddevle el-Büveyhî* ve *Risâle ile'l-Kādî Ebî Sehl 'Alî b. Muhammed*'den ibarettir. Bunlardan bir kısmı Tevhîdî'nin eserleriyle birlikte, bir kısmı da müstakil olarak, bazıları ise İngilizce ve Fransızca tercümeleriyle bir arada ayrıca yayımlanmıştır (Abdülmemîr el-A'sem, s. 71-106).

Tevhîdî'nin günümüze ulaşmayan bazı eserleri de şunlardır: *el-Haccü'l-'aklî izâ dâka'l-fedâ' 'anil-ğacci's-şer'î*, *Risâle fi ahbârî's-Şûfiyye*, *Risâle fi takrîzî'l-Câhiz*, *Risâle fi'l-ğanîn ile'l-evtân*, *Risâle fi dâlâlâtü'l-fukahâ' fi'l-münâzara*, *ez-Zülfe*, *el-Muhâdarât ve'l-münâzarât*, *Kitâbü'r-Red 'ale'bnî Cinnî fi şî'ri'l-Mütenebbî*, *Riyâzü'l-'ârifin*.

Yüzyılı aşkın bir zamandan beri Ebû Hayyân et-Tevhîdî üzerinde yapılan araştırmalar eserlerinin yayımı ve müstakil çalışmalar şeklinde devam etmektedir. Bu konuda Batı'da ilk ciddi ve kapsamlı araştırmayı, *Essai sur la personnalité morale et intellectuelle d'Abû Hayyân al-Tauhîdî* (Paris 1974) adlı doktora teziyle Marc Bergé yapmıştır. İki hacimli ciltten oluşan bu çalışmada Tevhîdî ile ilgili otuz bir klasik kaynak yanında 1883-1965 yılları arasında yazılmış 128 modern kaynak tesbit edilerek zengin bir bibliyografya meydana getirilmiştir. Fakat Bergé, 1959'dan beri konu üzerinde araştırma yaptığı ve eserini de 1974'te yayımladığı halde her nedense 1965-1974 yılları arasındaki çalışmalar bu bibliyografyada yer almamıştır. Daha sonra Abdülmemîr el-A'sem, *Ebû Hayyân et-Tevhîdî fi Kitâbi'l-Mukâbesât* (Beyrut 1979) adlı çalışmasında Bergé'nin 1883-1965 yılları arasında tesbit edemediği kırk dört eserle 1965-1979 arasında yayımlanan yirmi dokuz eseri de ilâve ederek daha mükemmel bir bibliyografya oluşturmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Mukâbesât* (nşr. Hüseyin eş-Şîrâzî), Bombay 1306, s. 31, 194; a.mlf., *el-İmtâ' ve'l-mu'âne* (nşr. Ahmed Emîn — Ahmed ez-Zeyn), Kahire 1339/1944, I, 29-41, 142; II, 4-5, 89; III, 135, 161-162; a.mlf., *eş-Şadâkatü ve's-şadîk* (nşr. Ali Mütevellî Salâh), Kahire 1972, s. 9-10; a.mlf., *Resâ'il* (nşr. İbrâhim el-Kilânî), [baskı yeri ve tarihi yok] (Dâru Talâs), s. 111-114, 352-358, 404-414;

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, VIII, 185; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, IV, 5; V, 380-407; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-ulemâ'* (Lippert), s. 82, 83, 88, 283; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidāl*, Kahire 1325, III, 355; Sübkî, *Ṭabakât* (Tanâhî), V, 288; İbn Nübâte el-Misrî, *Serḥu'l-uyûn* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1964, s. 47; İbn Hacer, *Li-sânü'l-Mizân*, VI, 169-370; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, Kahire 1326, s. 348-349; Ahmed b. Zerküb eş-Şirâzî, *Şirâznâme*, Tahran 1350/1931, s. 108; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 188; M. Kürd Ali, *Ümerâ'ü'l-beyân*, Kahire 1355/1937, II, 488-545; Mez, *el-Ḥadâretü'l-İslâmiyye*, I, 393; Brockelmann, *GAL*, I, 283; *Suppl.*, I, 380, 435; Abdürrezzâk Muhyiddin, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî*, Kahire 1949; İhsan Abbas, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî*, Beyrut 1956; a.mlf., "Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî ve 'ilmü'l-kelâm", *Eb-ḥâs*, XIX/2, Beyrut 1966, s. 189-207; İbrâhîm el-Kilânî, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî*, Beyrut 1957; Ahmed M. el-Hüfî, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî*, Kahire 1964, I-II; Zekeriyâ İbrâhîm, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî*, Kahire 1965; a.mlf., "Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî el-edîbü'l-feylesûf", *Mecelletü'l-Mecelle*, sy. 80, Kahire 1963; a.mlf., "Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî 'âlimü'n-nefs", *Mecelletü'r-Risâle*, sy. 1045, Kahire 1964; Mahmûd İbrâhîm, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî fî kaḍâyâ'l-insân ve'l-luġa ve'l-ülûm*, Beyrut 1974; Abdülemîr el-Asem, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî fî Kitâbi'l-Mukâbesât*, Beyrut 1979; Afif el-Behisnî, *Felsefetü'l-fen 'inde't-Tevhîdî*, Dimaşk 1987; Mâcid Fahrî, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s. 147-149; Kemâleddin Hasan el-Malatâvî, *Allâh ve'l-insân fî felsefeti Ebî Ḥayyân et-Tevhîdî*, Kahire 1988; Hayrî Şelebî, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî rebî'ü's-sekâfeti'l-'Arabiyye*, Kahire 1990; M. Ali es-Sabbâh, *Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî feylesüfü'l-üdeba' ve edbü'l-felâsife*, Beyrut 1990; İsmail Hakkı İzmirli, "Ebû Ḥayyân Ali b. Muhammed et-Tevhîdî", *DİFM*, II/7 (1928), s. 107-136; Marc Bergé, "Une Anthologie sur l'amitié d'Abû Ḥayyân at-Tawhîdî", *BEO*, XVI (1958-60), s. 1-59; a.mlf., "Epître sur les sciences (Risâla fî-ülûm) d'Ebû Ḥayyân at-Tawhîdî", a.e., XVIII (1963-64), s. 241-254; a.mlf., "al-Tawhîdî et al-Gâhiz", *Arabic*, XII/2, Leiden 1965, s. 188-195; a.mlf., "Genèse et fortune du Kitâb al-İmtâ' wal-muânasa d'Abû Ḥayyân al-Tawhîdî", *BEO*, XXV (1972), s. 97-104; a.mlf., "Les Ecrits d'Abû Ḥayyân al-Tawhîdî", a.e., XXIX (1977), s. 53-63; a.mlf., "Histoire des études Tawhidiennes du N°/X° s. au milieu XIII°/XIX° s.", *Annales Islamologiques*, XIII, Caire 1977, s. 43-72, 73-100; a.mlf., "Essai de bibliographie Tawhîdenne de 1883 à 1965", *Libre du Centenaire 1880-1980*, Caire 1980, s. 369-382; a.mlf., "Temprament et Caractère d'Abû Ḥayyân al-Tawhîdî", *Les Caniers de Tunisie*, XXXII/127-128, Tunis 1984, s. 53-86; Franz Rosenthal, "Abû Ḥayyân al-Tawhîdî on Penmanship", *AI*, XIII-XIV (1968), s. 1-30; Yûsuf M. Ali, "Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî hel intehare", *Mecelletü'l-Âfâki'l-'Arabiyye*, V/4, Bağdad 1979; Hanîfî Özcan, "Ebû Ḥayyân et-Tevhîdî Bir Ateist midir?", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, İzmir 1989, s. 48-53; D. S. Margoliouth, "Ebû Ḥayyân", *IA*, IV, 29-30; S. M. Stern, "Abû Ḥayyân al-Tawhîdî", *EI²* (İng.), I, 126-127; W. M. Watt, "Abû Ḥayyân Tawhîdî", *EI²*, I, 317-318.

MAHMUT KAYA

EBÜ HAYYE en-NÜMEYRİ

(أبو حية النيمري)

Ebû Hayye el-Heysem b. er-Rebî' b. Zürrâre en-Nümeyrî
(II./VIII. yüzyıl)

Arap şairi.

Emevîler'in son yılları ile Abbâsîler'in ilk yıllarında yaşamış (muḥadramü'd-devleteyn) bir şairdir. Benî Nümeyr (Nümeyr b. Âmir b. Sa'saa) soyundan geldiği için Nümeyrî nisbesini almıştır. Bedevî olmakla birlikte hayatının çoğunu Basra'da geçirdi. Amcasının kızı olan çok sevdiği eşinin ölümü üzerine yazdığı mersiye-ler şiirlerinin önemli bir kısmını oluşturur. Emevîler döneminde Halife Hişâm b. Abdülmelik'e (724-743), Abbâsîler döneminde Halife Mansûr'a (754-775) kasideler söyleyerek ihsanlarına nâil oldu. Mansûr'un ölümü üzerine mersiye-ler yazdı. Aynı zamanda şair Ferezdak'ın (ö. 110/728) şiirlerinin de râvisi olan Ebû Hayye'nin ölüm tarihi hakkındaki rivayetler 158-210 (775-825) yılları arasında değişmektedir.

Ebû Hayye'nin oldukça zeki fakat çok korkak, cimri, yalancı ve saralı bir kişi olduğu söylenir. Kendisinden özellikle avcılığa dair çok mübalağalı ve hayal mahsulü fıkralar nakledilir. "Lüâbü'l-meniyye" adını verdiği, bir tahta parçasından ibaret kılıcıyla gösterdiği kahramanlıklarını anlatan fıkraları ise ayrı bir özellik taşır. Ancak onun asıl şöhreti, fasih bir kaside ve recez şairi olmasından gelir. Ebû'l-Ferec'in *el-Eġânî*'sinde yer verdiği bir rivayete göre Ebû Hayye devrine göre orta seviyede bir şair sayılır. Fakat Ebû Amr b. Alâ onu, başta şair Râilîbîl en-Nümeyrî (ö. 97/716 [?]) olmak üzere pek çok şairden üstün tutmakta, İbn Sellâm el-Cumahî ise *muḥdesûn**'un öncüsü Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84) ve emsalinin tabakasından saymaktadır.

İbnü'n-Nedîm, Ebû Hayye'nin şiirlerinin elli varak kadar olduğunu, Asmaî, Sükkerî ve diğer bazı âlimlerin onun şiirlerini toplayarak bir divan haline getirdiklerini kaydeder. Ancak bu divan günümüze kadar gelmemiştir. Şiirleri Yahyâ el-Cübürî tarafından muhtelif edebiyat kitapları ile şiir mecmualarından derlenerek divan şeklinde tertip edilmiş ve *Eş'âru Ebî Ḥayye* adıyla neşredilmiştir (Dimaşk 1975).

BİBLİYOGRAFYA :

Eş'âru Ebî Ḥayye (nşr. Yahyâ el-Cübürî), Dimaşk 1975, nâşirin mukaddimesi; Câhîz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, I, 385; II, 225; III, 324; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, II, 774-775; a.mlf., *Üyânü'l-aḥbâr*, I, 168; II, 27; İbnü'l-Mu'tez, *Ṭabakâtü's-su'arâ* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Kahire 1976, s. 143-146; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġânî*, Beyrut 1962-64, XVI, 236-239; ASİD, *el-Mü'telif*, s. 103; Merzûbânî, *el-Müveşşah*, Kahire 1343, s. 156-157, 227-228; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 178, 185; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1972, I, 198, 334; İbn Hacer, *el-İşâbe*, IV, 49-50; Kü-tûbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV, 242-244; Abdülkâdir el-Baġdâdî, *Ḥizânetü'l-edeb*, X, 217-220; Sezgin, *GAŞ*, II, 464-465; Ömer Ferruh, *Târîḫü'l-edeb*, II, 188-190; Ziriklî, *el-A'lam* (Fethullah), VIII, 103-104; Ch. Pellat, "Abû Ḥayyâ al-Nu-mayrî", *EI² Suppl.* (İng.), s. 24.

MUSTAFA KILIÇLI

EBÜ HÂZİM el-ABDÜYİ

(أبو حازم العديوي)

Ebû Hâzim Ömer b. Ahmed
b. İbrâhîm el-Abdüyî
(ö. 417/1026)

Hadis hâfızı.

340 (951) yılından sonra doğdu. Tâbi-înin yedi meşhur fakihinden Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'un torunlarından. Hüzeli, Mes'ûdî ve Nisâbü'rî nisbeleriyle, topal olduğu için de A'rec lakabıyla anılır. Babası Ebû'l-Hasan Ahmed b. İbrâhîm, Hâkim en-Nisâbü'rî gibi hadis âlimlerinin kendisinden rivayette bulunduğu bir muhaddisti. Ebû Hâzim hadis tahsiline babasından ve Nisâburî âlimlerden başladı. İsmâîl b. Nüceyd, Ebû Bekir Ahmed el-İsmâîlî, Hâkim el-Kebîr ve Gıtrîfî gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Hadis tahsili için Herat ve Bağdat'a gitti. İbn Ebû'l-Fevâris, Hatîb el-Baġdâdî ve Ebû Sâlih el-Müezzin gibi muhaddisler talebeleri arasında yer almıştır.

Devrinin muhaddislerinden pek çok hadis derleyen Ebû Hâzim el-Abdüyî bu sadadaki geniş bilgisiyile tanınan bir hadis hâfızı oldu. Her birinden 1000 cüz* olmak üzere on hocasından toplam 10.000 cüz yazdığını söylerdi. Kendisi henüz küçük bir çocukken babasının yanında hadis meclislerine devam ettiği Ebû'l-Abbâs es-Sıgbî (ö. 354/965) ile Hâmid er-Reffâ (ö. 356/967) onun en yaşlı hocalarıydı. Fakat Abdüyî kendilerini çok küçük yaşta dinlediği için onlardan hadis rivayet etmeyi uygun görmedi. Hatîb el-